

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

ТРОЦЬКА ОЛЕНА СЕРГІЇВНА

УДК 37.033+37.034

**ЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ
БІОЛОГІЇ**

13.00.02 - теорія та методика навчання (біологія)

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 2010

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник - доктор педагогічних наук, професор
Степанюк Алла Василівна,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
завідувач кафедри теорії та методики навчання природничих дисциплін.

Офіційні опоненти: доктор біологічних наук, професор
Грубінко Василь Васильович, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
завідувач кафедри загальної біології;

кандидат педагогічних наук, доцент
Фруктова Яна Станіславівна,
Київський університет імені Бориса Грінченка
<http://www.kmpu.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=80:2008-05-14-06-12-37&catid=14:2008-02-14-09-45-03&Itemid=65>,
доцент кафедри теорії та історії педагогіки.

Захист відбудеться „8” жовтня 2010 р. о 16 30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.11 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий „6” вересня 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

М. М. Скиба

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасні орієнтири виховання підростаючого покоління відображені у державних документах (Закон України про освіту, Державна національна програма „Освіта” („Україна ХХІ століття”), Концепція національного виховання, Концепція екологічної освіти та ін.). Їх аналіз засвідчив, що протягом багатьох років в освітній традиції домінувала антропоцентрична спрямованість навчання предметів біологічного циклу, яка формувала уявлення про другорядність для суспільства основних закономірностей живої природи, звеличувала сутність людини над іншими природними системами. Тому виникла нагальна потреба включення етичного компонента у всі процеси взаємодії людини з природним оточенням. Це можливо за умови формування у школярів еколого-орієнтованого сприйняття довкілля з врахуванням положень екологічної етики і, зокрема, у процесі вивчення шкільного курсу „Біологія”.

Методологічною основою для більшості досліджень, які пов'язані з переосмисленням сучасного стану взаємовідносин у системі „людина-природа” на засадах екоцентризму, є праці В. Бореяка, Д. Гродзинського, В. Грубінка, С. Дерябо, М. Кисельова, В. Крисаченка, Т. Павлової, В. Скребця, В. Ясвіна та ін. У них обґрунтовано, що саме концепція екоцентризму є основою розуміння наукової картини світу на даному етапі розвитку наук, розкрито сутність екологічної культури і свідомості та особливості їх формування.

Теоретичні основи етичного виховання учнів розробляли педагоги-класики (Г.Ващенко, А. Макаренко, В.Сухомлинський, К. Ушинський) та сучасні науковці (І. Бех, В. Білоусова, О. Вишневський, В. Галузинський, М. Стельмахович, М. Фіцула та ін.). Вони обґрунтували мету, ціннісний вектор, зміст етичного виховання, розробили методики діагностики моральної вихованості. Вченими доведено, що етична вихованість не формується спонтанно, вона є результатом цілеспрямованої та систематичної роботи як з боку вчителя, так і з боку учня. Тому вивчення особливостей цього процесу на кожному з етапів соціогенезу та становлення особистості є нагальним завданням сучасної педагогічної теорії і практики.

Значна частка досліджень проблеми етичного виховання школярів пов'язана з екологічною освітою та методикою навчання біології. Зокрема, взаємозв'язок естетичного, морального та екологічного виховання висвітлений у роботі Л. Печко; етичне виховання учнів основної школи у процесі вивчення живої природи було предметом вивчення І. Назарко; екологічне виховання школярів на засадах „глибинної екології” досліджувала М. Колесник.

Прикладні аспекти розробки нових напрямків екологічної освіти та виховання досліджувались Г. Білявським, Г. Жирською, А. Захлебним, А. Іванченком, В. Ільченко, Г. Пустовітом, Н. Пустовіт, Г. Тарасенко.

Різноманітні аспекти формування біологічних понять у теорії та методиці навчання біології висвітлено в роботах вітчизняних вчених: методологічну основу формування цілісних знань школярів про живу природу обґрунтовано А. Степанюк; концептуальний підхід до формування екологічних знань старшокласників профільної школи у процесі навчання біології розробила С. Горбулінська; розвиток понять про молекулярні основи життя досліджено Т. Коршевнік, а про надорганізменні рівні організації життя - О. Цуруль; особливості формування теоретичних знань школярів 8-го класу в процесі навчання біології вивчала Н. Міщук. Однак, у вітчизняній методиці біології недостатньо розробленими залишились питання етичного виховання старшокласників у процесі навчання біології з врахуванням положень екологічної етики. Аналіз шкільної практики засвідчує, що у школярів домінує споживацьке ставлення до природи. Причинами такого стану є малоефективні методики етичного виховання, які частково нехтують етичним аспектом взаємовідносин у системі „людина-природа”, недостатнє використання у навчально-виховному процесі проблемних, творчих, практичних завдань.

Отже, існує суперечність між сучасним соціальним замовленням школі та реальним станом шкільної практики щодо етичного виховання школярів. Необхідність її вирішення зумовила вибір теми дисертаційного дослідження: **„Етичне виховання старшокласників у процесі навчання біології”**.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до плану науково-дослідної роботи Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (ТНПУ) як складова комплексної теми „Нові технології навчання в системі природничих дисциплін” (№ 0196U012548). Тема дисертації затверджена вченою радою ТНПУ (протокол № 7 від 26 лютого 2008 р.) та узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол № 3 від 25 березня 2008 р.).

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні моделі етичного виховання учнів старшої школи у процесі навчання біології та експериментальному доведенні її ефективності.

Гіпотеза. Дослідження ґрунтується на припущенні, що рівень етичної вихованості старшокласників підвищиться, якщо екологічне виховання у процесі навчання біології здійснювати на основі осмислення навчального матеріалу через призму екологічної етики та забезпечити формування ціннісно-шанобливого ставлення до природи.

Відповідно до мети та гіпотези визначено такі **завдання**:

1. На основі аналізу літературних джерел та педагогічної практики з’ясувати основні підходи до етичного виховання школярів та обґрунтувати напрямки вдосконалення цього процесу.

2. Змодельовати систему етичного виховання учнів старшої школи у процесі навчання біології.
3. Визначити критерії та показники екоетичної вихованості школярів.
4. Розробити та експериментально перевірити методику реалізації моделі етичного виховання старшокласників.

Об'єкт дослідження - навчально-виховний процес з біології у старшій школі.

Предмет дослідження - зміст, умови, форми, методи етичного виховання старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів у процесі навчання біології.

Для вирішення поставлених завдань використано комплекс **методів**:

- *теоретичні*: порівняльний аналіз - для з'ясування актуальних напрямів вдосконалення процесу етичного виховання старшокласників; моделювання - для розробки моделі етичного виховання; конструювання -- для відбору навчального матеріалу та системи завдань, критеріїв та показників етичної вихованості учнів; систематизація та узагальнення - для формулювання висновків та рекомендацій щодо вдосконалення етичного виховання старшокласників;
- *емпіричні*: анкетування, тестування, бесіда, ранжування, спостереження, метод експертних оцінок - для з'ясування стану реалізації проблеми в практиці сучасної школи та обґрунтування моделі етичного виховання старшокласників у процесі навчання біології;
- *педагогічний експеримент* - для перевірки ефективності моделі етичного виховання учнів старшої школи;
- *методи математичної статистики* - для обробки та з'ясування достовірності результатів експериментального дослідження.

Експериментальна база дослідження. На етапі констатувального експерименту були задіяні 405 старшокласників та 42 учителі Львівської, Тернопільської, Хмельницької, Волинської областей. Формувальний експеримент (156 учнів) здійснено на базі Золочівського економічного ліцею та ЗОШ I-III ступенів № 1 і № 2 м. Золочева Львівської області.

Наукова новизна одержаних результатів: *вперше* в теорії та методиці навчання біології здійснено обґрунтування етичного виховання старшокласників на засадах екологічної етики. Розроблено модель етичного виховання учнів старшої школи, яка включає мету, результат, умови та компоненти. Ціннісно-цільовий компонент об'єднує мету етичного виховання старшокласників і пріоритетні ідеї побудови виховної системи; змістовий - інформацію та систему завдань екоетичного спрямування; діяльнісно-комунікативний - методи, форми, засоби екоетичного виховання, зовнішні та внутрішні комунікації; діагностико-рефлексивний - критерії, показники та рівні

екоетичної вихованості. Введено у науковий обіг поняття „екоетична вихованість”.

Удосконалено зміст біологічної освіти шляхом переорієнтації програмового матеріалу з антропоцентричного на екоцентричний вектор, включення інформації та завдань екоетичного спрямування.

Подальшого розвитку набуло поняття „етичне виховання на засадах екоетики” шляхом його адаптування до навчально-виховного процесу з біології в старшій школі.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці та впровадженні в навчально-виховний процес старшої школи методики етичного виховання учнів на засадах екоетики, яка сприяє формуванню ціннісно-шанобливого ставлення до природи. Інформація екоетичного спрямування, система завдань на формування ціннісно-шанобливого ставлення до природи, інтернет-сторінка в режимі вільного доступу блог „Освіта для охорони довкілля”, на якій акумульовано електронний фонд літератури з екологічної та біологічної етики, комплекс навчальних відеоматеріалів екоетичного змісту можуть бути використані вчителями біології, педагогами-організаторами позакласної та позашкільної роботи, а також укладачами програм, авторами підручників, навчальних і методичних посібників для учнів, студентів та вчителів, методистами інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Основні ідеї дослідження трансформовані на навчально-виховний процес ВНЗ шляхом використання результатів дослідження при укладанні програми та методичних рекомендацій до навчального курсу „Біоетика” для студентів (гриф МОН України).

Результати дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес Золочівських ЗОШ I-III ступенів № 1 і № 2 (довідки № 55 від 26.04.2010 р. та № 82 від 22.04.2010 р.), Золочівського економічного ліцею (довідка № 70 від 23.04.2010 р.) Львівської області, Шепетівського НВО „Дошкільний заклад-загальноосвітня школа I-III ступенів” № 3 Хмельницької області (довідка № 08-01/119 від 19.04.2010 р.), Луцької гімназії № 21 імені Михайла Кравчука (довідка № 140/1.18 від 26.04.2010 р.), Херсонської ЗОШ I-III ступенів №32 (довідка № 05-08/86 від 19.04.2010 р.), Пробіжнянської ЗОШ I-III ступенів Чортківського району Тернопільської області (довідка № 67 від 22.04.2010 р.), Тернопільського обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді (довідка № 29 від 22.04.2010 р.), ТНПУ (довідка № 426-28/03 від 27.04.2010 р.), Чернігівського національного університету імені Т.Г. Шевченка (довідка № 04-11/508 від 30.04.2010 р.).

Особистий внесок здобувача. У програмі курсу „Біоетика” (співавтори А. Степанюк, І. Назарко) авторськими є завдання для організації індивідуально-дослідної та творчої діяльності студентів. У спільних з А. Степанюк працях

„Система етичного виховання старшокласників в процесі вивчення біології” та „Екологізація змісту біологічної освіти в умовах профільного навчання” здобувачеві відповідно, належать розробка структури етичного виховання старшокласників і конструювання змісту блоків інформації екоетичного спрямування.

Апробація результатів дослідження здійснювалась на науково-практичних конференціях: міжнародних - „Методика викладання природничих дисциплін у вищій школі” (Полтава, 2008), „Біоетика в системі охорони здоров’я і медичної освіти” (Львів, 2009), „Освіта для стійкого розвитку: формування готовності педагогічних кадрів” (Тернопіль, 2009), „Управління в освіті” (Львів, 2009); всеукраїнських - „Організація і впровадження профільної освіти в класах природничо-математичного напрямку навчання” (Суми, 2010); методичних семінарах викладачів ТНПУ та Тернопільського обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді.

Публікації. Основні результати дослідження відображено у 13 публікаціях (10 одноосібних), з них 5 статей у фахових виданнях з педагогічних наук, 1 навчальна програма (з грифом МОН України), 1 методичні рекомендації для вчителів, 6 - матеріалів і тез наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (223 найменування) та 5 додатків. Робота містить 18 таблиць, 14 рисунків. Загальний обсяг дисертації становить 245 сторінок, основний зміст викладено на 174 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено мету, об’єкт, предмет, гіпотезу, завдання, розкрито теоретико-методологічні засади й методи дослідження, наукову новизну, практичне значення, подано інформацію про впровадження результатів дослідження та їх апробацію.

У першому розділі **„Етичне виховання школярів як психолого-педагогічна проблема”** - висвітлено стан досліджуваної проблеми в теорії та практиці роботи сучасних загальноосвітніх навчальних закладів, окреслено основні напрямки удосконалення етичного виховання старшокласників у процесі навчання біології.

Аналіз літературних джерел (І. Бех, О. Вишневецький, С. Гончаренко, Б. Ліхачов, В. Кравець, К. Ушинський, М. Фіцула) дозволив з’ясувати сутність понять „мораль”, „етика” „моральне виховання”, „морально-етичне виховання”, „екологічна етика”. У педагогічній науці етичне виховання тлумачиться як цілеспрямоване формування моральної свідомості, розвиток морального почуття й засвоєння звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології. Сучасні дослідники (І. Бех, В. Білоусова, Г. Жирська, Г.

Пустовіт, Н. Пустовіт, О. Столяренко, О. Сухомлинська, Г. Тарасенко) пов'язують виховання з формуванням особистісних цінностей, які відображають ставлення людини до людини та всіх компонентів довкілля. Оскільки система ставлення охоплює сфери, які тісно взаємопов'язані, існує об'єктивний зв'язок між напрямками виховання. Зокрема, формування етичного ставлення до об'єктів живої природи ми тлумачимо як складову екологічного виховання.

Узагальнення результатів аналізу наукової літератури (В. Борейко, С. Дерябо, О. Леопольд, В. Ясвін) дало можливість трактувати екологічну етику (екоетику) як вчення про стосунки людини з природою, засновані на визнанні морального статусу форм надорганізмового рівня організації життя та усвідомленні їхніх внутрішніх і нематеріальних цінностей. Вона ґрунтується на принципах раціонального та відтворювального природокористування. Її провідна ідея - добре усе, що робиться для блага екосистеми, видів тварин чи рослин. Екоетика є ефективним засобом формування в людини адекватного ставлення до екологічних проблем та усвідомлення необхідності їх негайного розв'язання через радикальну трансформацію та переорієнтацію усталеного антропоцентричного погляду щодо природного довкілля на екоцентричний вектор.

Процес виховання старшокласників на засадах екологічної етики (екоетичне виховання) ми розглядаємо як поліструктурне системне утворення, що перебуває в ієрархічній залежності від виховного процесу загалом. Його смисловим центром є виховання гуманного, ціннісно-шанобливого ставлення до природи. Воно трактується нами як відкрита нелінійна система, яка цілеспрямовано і безперервно адаптується до особистості школяра, спонукаючи його до саморегуляції, саморозвитку, що сприяє постійному прогнозуванню у свідомості можливих наслідків втручання у природу. Аналіз наукових досліджень (О. Колонькова І. Назарко, В. Скребець, Г. Тарасенко) та власні висновки дали можливість розглядати екоетичну вихованість як відображення у свідомості людини системи норм, правил та ідеалів екологічної етики, що визначають та регулюють ставлення людей до природи. Ціннісно-шанобливе ставлення, у нашому розумінні, - це система моральних, світоглядних і діяльнісних якостей особистості, що реалізуються у свідомій бережливо-природоохоронній діяльності, у слідуванні законів екологічної етики.

Вивчення шкільних програм з біології засвідчило, що проблема етичного виховання відображена у пояснювальних записках як одне із завдань, але у їх змісті спостерігається фрагментарність висвітлення або повна відсутність тем етичного спрямування. Підручники не містять необхідної кількості навчального матеріалу, який сприяв би формуванню належного рівня етичної вихованості старшокласників. Вчителі біології недостатньо обізнані з сучасними проблемами етичного виховання школярів і не мають належного навчально-

методичного забезпечення для здійснення цього процесу. Як наслідок більшість учнів не проявляє особистісної зацікавленості проблемою збереження довкілля, у них відсутня чітка позиція щодо цінностей природи. Так, лише 20% респондентів проявили бажання особисто брати участь у природоохоронних заходах, незалежно від думки їх однолітків, батьків тощо.

Узагальнення теорії та практики реалізації досліджуваної проблеми дозволило нам виділити основні напрямки вдосконалення екологічного виховання старшокласників: переорієнтація змісту виховання з концепції антропоцентризму на екоцентризм; активізація процесу формування ціннісно-шанобливого ставлення до природи на основі осмислення положень екологічної етики. Вони послугували основою для розробки моделі етичного виховання старшокласників у процесі навчання біології.

У другому розділі **„Загальна характеристика етичного виховання старшокласників на засадах екоетики”** розкрито моделювання системи етичного виховання старшокласників на засадах екологічної етики (рис. 1), методологічними орієнтирами якої є: системний, синергетичний, аксіологічний, інформаційно-діяльнісний підходи, ідеї екоцентризму, екосистемології та екопсихології.

Системний та синергетичний підходи дозволяють розглядати запропоновану модель як цілісність з чотирьох компонентів: *ціннісно-цільового* (триєдина мета етичного виховання старшокласників (мета-ідеал, мета-процес, мета-результат), пріоритетні ідеї побудови виховної системи та її ціннісні орієнтації); *змістового* (інформація та система завдань екоетичного спрямування); *діяльнісно-комунікативного* (форми, методи та засоби виховного впливу, зовнішні та внутрішні комунікації, що впливають на розвиток етичних цінностей школярів); *діагностико-рефлексивного* (діагностична, прогнозувальна, моніторингова та корекційна діяльність). Системотвірним фактором є мета та зміст екоетичного виховання.

Використання аксіологічного підходу, ідей екопсихології, екосистемології та екоцентризму дали можливість виокремити критерії екоетичної вихованості школярів:

1. Ціннісний (ставлення). Його показниками є: орієнтація на екологічні цінності, усвідомленість внутрішньої цінності природи; критичне ставлення до безвідповідальних вчинків людей; ціннісно-шанобливе-ставлення до природи.

2. Когнітивний (знання). Визначається показниками стійкості та усвідомленості знань про цілісну біологічну картину світу та динаміку природних процесів, основні проблеми та положення екологічної етики.

3. Діяльнісний (поведінка). Характеризується такими показниками: володіння уміннями і навичками природоохоронної діяльності, активна природоохоронна позиція, участь у просвітницьких заходах, вміння

співставляти свої потреби до можливостей природи, прагнення робити добро; здатність до прийняття власного рішення проблеми.

Означені критерії та показники дали змогу виділити три рівні екоетичної вихованості школярів (низький, середній, високий), які враховувались під час дослідно-експериментальної роботи.

Застосування інформаційно-діяльнісного підходу передбачає переорієнтацію змісту програмового матеріалу з антропоцентричного на екоцентричний вектор, включення у навчально-виховний процес комплексу знань з екологічної етики.

Аналіз сучасного наукового доробку з проблем екологічної етики, стану шкільної практики, результати проведених бесід, анкетувань вчителів, застосування методу експертних оцінок дозволили виділити базові блоки інформації: I - становлення екологічної етики як окремого напрямку екологічної науки, II - еволюція ставлення людини до природи, III - сутність напрямів екологічної етики, IV - способи гармонізації взаємовідносин людини і природи, V - актуальні проблеми екологічної етики. Їх зміст доцільно включати до програмового матеріалу різних розділів шкільного курсу „Біологія” старшої школи.

Систему завдань екоетичного спрямування ми розглядаємо як засіб виховання старшокласників на засадах екологічної етики. При цьому вона розглядається нами як впорядкована сукупність взаємопов'язаних завдань, сконструйованих на основі спільної творчості вчителя та учнів, орієнтованих на пізнання, створення, перетворення і використання в новій якості інформації, об'єктів, ситуацій, явищ та формування ціннісно-шанобливого ставлення до природи (рис. 2.). Система є цілісною, ієрархічною, циклічною і складається з двох блоків, що містять різні типи завдань. Перший включає завдання на засвоєння інформації екоетичного змісту, а другий - на формування ціннісно-шанобливого ставлення до природи. Їх поєднання дозволяє зреалізувати єдність навчання та виховання на практиці і підвищити виховний потенціал шкільного курсу „Біологія”.

У процесі конструювання системи завдань ми опирались на дослідження науковців (А. Гін, В. Онищук, В. Паламарчук, Л. Спірін, О. Тихомиров, М. Фрумкін), в яких обґрунтовується необхідність поєднання завдань репродуктивного, реконструктивного, творчого та дослідницького характеру. Враховували вікові особливості старшокласників та можливості змісту навчального предмету „Біологія”. На основі означених орієнтирів виокремлено такі типи завдань: I - репродуктивні, II - реконструктивні, III - творчі, IV - завдання на практичну діяльність, V - завдання на рефлексію діяльності та самооцінку.

Система завдань гетерогенна, тому кожний структурний елемент вважається підсистемою стосовно цілого. Завдання можна використовувати у

навчально-виховному процесі як у повному, так і у скороченому обсязі при вивченні окремих тем і формуванні базових понять. Специфікою запропонованої системи завдань є те, що вона передбачає самоаналіз результатів їх виконання, самооцінку та рефлексію діяльності. Результат вирішення будь-якого завдання може бути інтелектуальним, емоційним чи вольовим залежно від типу завдання та психологічних особливостей учня.

Отже, етичне виховання школярів ми розглядаємо як кумулятивний процес, на кожному етапі якого підсумовуються в концентрованому вигляді минулі досягнення і кожен результат входить невід'ємною частиною в загальний фонд відповідного процесу. При цьому він не перекреслюється наступними успіхами пізнання, а лише переосмислюється, уточнюється й розширюється. Наша позиція повністю узгоджується з теорією динаміки структурності (О. Бистров), згідно якої збереження утворень кожного рівня є умовою розвитку наступних.

У третьому розділі **„Експериментальне дослідження ефективності моделі етичного виховання старшокласників на засадах екоетики”** розкрито поетапну організацію дослідно-експериментального дослідження та його результати.

Модель етичного виховання старшокласників на засадах екологічної етики реалізована нами у формуальному експерименті. В реальних умовах цілісного навчально-виховного процесу з біології було передбачено: переорієнтацію виховання з концепції антропоцентризму на екоцентризм, ознайомлення учнів з доступною інформацією екоетичного змісту, виконання ними системи завдань екоетичного спрямування (змістовий аспект); відбір і впровадження у навчально-виховний процес методів, які сприяють формуванню екологічної вихованості (методичний аспект); залучення школярів до оптимально-можливих індивідуальних, групових, колективних форм природоохоронної та доброчинної роботи (організаційний аспект); спрямованість стилю керівництва та організації навчально-виховного процесу на створення ситуації успіху для кожного учня, актуалізація особистісного досвіду школяра; активізація його творчої діяльності, прояв вчителем і учнями позитивних емоцій (суб'єктний аспект).

Відповідно до поліпредметного шляху включення додаткових знань, здійснено фрагментарне введення інформації екоетичного спрямування до основного змісту уроків, що не порушує його цілісності та забезпечує зв'язок з програмовим матеріалом. Джерелом інформації при вивченні додаткового матеріалу були вчитель, підручник, науково-популярна література, інтернет-ресурси. Нами створено інтернет-сторінку блог „Освіта для охорони довкілля” (режим доступу: www.blog.ecocentr.com.ua), де зібрано електронний фонд літератури з екологічної етики, корисних інтернет-посилань.

Запропонована методика проведення занять з використанням елементів екоетики передбачає використання як традиційних, так і спеціальних психолого-педагогічних методів навчання та виховання (творча терапія, асоціація, художня репрезентація природних об'єктів, лабіалізація, екологічна турбота, експектація, ритуалізація екологічної діяльності, доручення, метод страху та ін.).

До формувального експерименту було залучено учнів загальноосвітніх шкіл та ліцеїв. Оскільки в результаті діагностувальних зрізів суттєвих відмінностей у рівнях екоетичної вихованості учнів та ліцеїв не виявлено і навчальний процес здійснювався за однаковими програмами та підручниками, то з усієї сукупності респондентів створено єдину вибірку у кількості 156 осіб.

Згідно загальної схеми організації формувального експерименту у контрольних групах (КГ) формування етичного ставлення до живого проводилось за традиційною методикою екологічного виховання школярів, згідно чинних навчальних програм та планів виховної роботи.

Навчально-виховна робота у експериментальних групах № 1 (Е1Г) проводилась відповідно до типового плану, застосувалась традиційна система завдань на екологічне виховання, а також учні додатково ознайомлювались з інформацією екоетичного спрямування, зміст програмового матеріалу з біології вивчався з позицій екоцентризму.

У експериментальних групах № 2 (Е2Г) учні навчались за запропонованою нами методикою екоетичного виховання з застосуванням спеціально розробленої системи завдань для формування ціннісно-шанобливого ставлення до природи. На основі зіставлення результатів етичного виховання у Е1Г і Е2Г зроблено висновок про ефективність запропонованої системи завдань, а зіставленням результатів КГ і Е2Г виявлено ефективність змодельованої системи етичного виховання старшокласників у процесі навчання біології.

Аналіз результатів формувального експерименту показав, що і у контрольних, і в експериментальних класах на кожному з рівнів екоетичної вихованості відбулися певні зміни. Результати порівняльного аналізу відображені у табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка рівнів екоетичної вихованості старшокласників

Рівні	КГ (52 учні)	ЕГ (104 учні)	Е1Г (52 учні)	Е2Г (52 учні)
Діагностувальний зріз, %	Діагностувальний зріз, %	Діагностувальний зріз, %	Діагностувальний зріз, %	Діагностувальний зріз, %
%поч.закл.	поч.закл.	поч.закл.	поч.закл.	поч.закл.
Високий	19,23	17,31	17,31	21,15
Середній	53,85	57,69	55,77	61,54
Низький	26,92	25,26	26,92	17,31
Високий	19,23	17,31	17,31	21,15
Середній	53,85	57,69	55,77	61,54
Низький	26,92	25,26	26,92	17,31

На підставі аналізу даних табл. 1, можемо констатувати, що в учнів КГ спостерігалися незначні зміни, зумовлені впливом традиційної методики екологічного виховання та загальним розвитком особистості, однак вони не досягли рівня статистичної значимості. Загалом, збільшилась кількість

школярів з середнім рівнем екоетичної вихованості з 53,85 % до 57,69 %, а показники високого та низького рівнів зменшились відповідно з 19,23 % до 17,31 % та з 26,92 % до 25 %.

Порівняння результатів формувального експерименту виявило кількісні зміни у рівнях екоетичної вихованості як у Е1г так і у Е2г. У Е1г збільшилась кількість учнів з високим (з 17,31 % до 21,15 %) та середнім (з 55,77 % до 61,54 %) рівнем екоетичної вихованості. Кількість учнів з показником низького рівня зменшилось з 26,92 % до 17,31 %.

Однак, істотні статистично достовірні відмінності у числових показниках спостерігалися у Е2г, вони відзначаються більшими кількісними змінами: істотно зменшилась кількість школярів з низьким рівнем екоетичної вихованості з 30,77 % до 5,77 %; збільшились показники високого та середнього рівнів - відповідно з 19,23 % до 30,77 % та з 50 % до 63,46 %.

Обробка отриманих результатів проводилась за допомогою методів математичної статистики, що забезпечили кількісний і якісний аналіз одержаних показників. Перевірка достовірності одержаних результатів за F-критерієм показала, що показник F_{exp} -Е1г зі значенням 1,13 виходить за межі вірогідності. Це дає підстави для висновку, що навчання школярів за першою експериментальною методикою не забезпечує статистично достовірних результатів підвищення рівня екоетичної вихованості. Показник F_{exp} -Е2г становить 1,61. Це свідчить, що результати експериментального дослідження щодо навчання учнів за цілісною методикою в Е2г є вірогідними підтверджують ефективність запропонованої моделі етичного виховання старшокласників.

Про підвищення рівня екоетичної вихованості учнів експериментальних груп свідчить і якісний аналіз результатів дослідження щодо діяльнісного критерію. Зокрема, він показав, що учні Е2Г краще роблять висновки про самоцінність та цілісність природи, розуміють взаємозв'язки і взаємозалежності між компонентами природи, поведінка школярів набула більшої самостійності та усвідомленості, відповідальності за вчинки, зріс рівень співчуття і співпереживання об'єктам живої природи, з'явилося бажання брати безпосередню участь у природоохоронній діяльності.

Результати проведеної експериментальної роботи показали, а методи математичної статистики підтвердили ефективність використання запропонованої моделі етичного виховання старшокласників, що підтверджує гіпотезу дослідження.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі наведено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення проблеми етичного виховання старшокласників у процесі навчання біології за рахунок обґрунтування концептуального підходу

та розробки моделі етичного виховання школярів. Узагальнення результатів дослідження дає підстави для таких висновків:

1. Проблема етичного виховання старшокласників отримала певне розв'язання у теорії та практиці шкільної освіти. Аналіз шкільних програм та підручників з біології показав, що у їх змісті спостерігається фрагментарність висвітлення або повна відсутність тем, які розкривають сутність екологічної етики. Вчителі біології недостатньо обізнані з сучасними проблемами етичного виховання школярів та не мають належного навчально-методичного забезпечення для здійснення цього процесу. Як наслідок, більшість учнів не проявляє особистісної зацікавленості проблемою збереження та відтворення довкілля, у них відсутня чітка позиція щодо цінностей природи. Однією з причин такої ситуації є домінування у освітній традиції ідеї антропоцентризму, яка звеличує сутність людини над іншими природними системами.

Вивчення стану реалізації досліджуваної проблеми на різних рівнях конструювання змісту біологічної освіти, дозволило виділити основні напрямки удосконалення етичного виховання старшокласників: переорієнтація змісту виховання з концепції антропоцентризму на екоцентризм, що передбачає зміну ціннісних орієнтацій - природа виступатиме як самоцінність, як суб'єкт, що також має моральні права на існування; активізація процесу формування ціннісно-шанобливого ставлення до природи на основі осмислення положень екоетики.

На основі результатів аналізу наукових ідей та теоретико-методологічних підходів, визначено сутність етичного виховання у процесі навчання біології як симбіотичного явища екологічної та етичної наук, складного поліструктурного та системного утворення, яке перебуває в ієрархічній залежності щодо виховного процесу загалом. Його смисловим центром є виховання ціннісно-шанобливого ставлення до природи, що реалізується у активній природоохоронній та природовідтворювальній діяльності. Удосконалено трактування процесу етичного виховання як такого, що цілеспрямовано і безперервно адаптується до особистості школяра, спонукаючи до саморегуляції, саморозвитку і сприяє постійному прогнозуванню у свідомості учня можливих наслідків втручання у природу та перспективних способів здійснення відтворювального природокористування.

2. Обґрунтовано положення про доцільність здійснення етичного виховання старшокласників на засадах екологічної етики. Розроблено модель етичного виховання старшокласників. Її методологічними орієнтирами є: системний, синергетичний, аксіологічний, інформаційно-діяльнісний підходи, ідеї екоцентризму, екосистемології та екопсихології. Вона складається з чотирьох компонентів: ціннісно-цільового (триєдина мета етичного виховання школярів, пріоритетні ідеї побудови виховної системи та її ціннісні орієнтації); змістового (інформація та система завдань екоетичного спрямування);

діяльнісно-комунікативного (форми, методи і засоби виховного впливу, суб'єкт-суб'єктна взаємодія учасників виховного процесу, зовнішні і внутрішні комунікації, що впливають на розвиток етичних цінностей школярів); діагностико-рефлексивного (діагностична, прогнозувальна, планувальна, моніторингова та корекційна діяльність).

Модель етичного виховання учнів старшої школи реалізована у методиці, яка є складовою цілісного навчально-виховного процесу з біології і передбачає: переорієнтацію змісту програмового матеріалу з біології на позиції екоцентризму, ознайомлення учнів з доступною інформацією екоетичного змісту, виконання ними системи завдань екоетичного спрямування; відбір і впровадження у навчально-виховний процес спеціальних психолого-педагогічних методів, які сприяють формуванню екологічної вихованості учня, організацію вчителем у процесі навчання ситуації успіху для кожного учня. Одержані результати дослідження дозволяють зробити висновок про доцільність включення базових блоків інформації до програмового матеріалу різних розділів шкільного курсу „Біологія”, які вивчають у старшій школі.

Розроблена система завдань екоетичного спрямування є впорядкованою сукупністю взаємопов'язаних завдань, сконструйованих на основі методів творчості вчителя та учнів, орієнтованих на пізнання, створення, перетворення і використання в новій якості інформації, об'єктів, ситуацій, явищ та формування ціннісно-шанобливого ставлення до природи. Вона є цілісною, ієрархічною, циклічною і складається з двох блоків: перший - завдання на засвоєння інформації екоетичного змісту, другий - завдання на формування ціннісно-шанобливого ставлення до природи. Ці блоки містять різні типи завдань: репродуктивні, реконструктивні, творчі, завдання на практичну діяльність, завдання на рефлексію діяльності та самооцінку.

3. На основі використання аксіологічного підходу, ідей екоцентризму, екосистемології та екопсихології виокремлено критерії екоетичної вихованості школярів: 1) ціннісний (для визначення ціннісного вектора особистості та типу ставлення до природи), який характеризується такими показниками: орієнтація на екологічні цінності, усвідомленість внутрішньої цінності природи; негативне, критичне ставлення до безвідповідальних вчинків людей; наявність ціннісно-шанобливого ставлення до природного середовища); 2) когнітивний (для визначення рівня знань учнів про основні проблеми екологічної етики), показниками якого є стійкі, централізовані та усвідомлені знання про цілісну біологічну картину світу, концепції відтворювального та раціонального природокористування, основні проблеми та положення екологічної етики; 3) діяльнісний (для оцінки рівня сформованості умінь та навичок екологічно-доцільної діяльності), що визначається такими показниками: володіння уміннями і навичками природоохоронної та природовідтворювальної діяльності, активна природоохоронна позиція, участь у просвітницьких заходах,

вміння співвідносити свої потреби до можливостей природи, здатність до прийняття власного рішення проблеми. Означені критерії та показники дали змогу виділити три рівні сформованості екоетичної вихованості школярів (низький, середній, високий), які враховувались під час дослідно-експериментальної роботи.

4. Результати формувального експерименту в цілому засвідчили позитивні зміни у рівнях екоетичної вихованості старшокласників внаслідок впровадження розробленої моделі етичного виховання у експериментальних групах. Так, в експериментальних групах № 2 кількість учнів, які характеризуються низьким рівнем екоетичної вихованості істотно зменшилась з 30,77 % до 5,77 %, зросла кількість школярів з середнім та високим рівнем, відповідно з 50% до 63,46 % та з 19,23 % до 30,77 %. У експериментальних групах № 1 відбулось зростання показника високого рівня екоетичної вихованості з 17,31 % до 21,15 %; на середньому рівні числові значення також мають незначну динаміку з 55,77 % до 61,54 %, показник низького рівня зменшився з 26,92 % до 17,31 %. Якісний аналіз діяльності школярів підтвердив, що позитивні зміни відбулись і в ставленні старшокласників до природи, які відображались у поведінці школярів.

Проведене педагогічне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективи подальшого дослідження пов'язані з обґрунтуванням методики екоетичного виховання студентів, підготовкою майбутніх учителів до здійснення екоетичного виховання школярів у загальноосвітніх навчальних закладах та закладах позашкільної освіти.

Основний зміст дисертації відображений у таких публікаціях:

1. Троцька О. С. Етичне виховання старшокласників на засадах екологічної етики / О. С. Троцька. - Тернопіль : Вид-во „Вектор”, 2009. - 84 с.
2. Троцька О. С. Екологічна етика як важлива складова професійної підготовки майбутнього вчителя біології / О. С. Троцька // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. - Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету, 2007. - Випуск XV-XVI. Ч. 2. - С. 297-303.
3. Троцька О. С. Етичні цінності у системі екологічної культури сучасної молоді / О. С. Троцька // Зб. наук. праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). - Бердянськ : БДПУ, 2008. - № 3 (Ч. 1). - С. 106-109.
4. Троцька О. С. Етичне виховання учнівської молоді на засадах екоетики: методичний аспект / О. С. Троцька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. - Тернопіль, 2010. - № 1. - С. 82-88.

5. Троцька О. С. Система завдань екоетичного спрямування як засіб виховання старшокласників на засадах екологічної етики / О. С. Троцька // Зб. наук. праць нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б.Хмельницького. Серія: Педагогічні та психологічні науки / гол. ред. Л.М.Романишина. - Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2010. - № 53. - С. 123-127.
6. Степанюк А. В. Система етичного виховання старшокласників в процесі вивчення біології / А. В. Степанюк, О. С. Троцька // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. - Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2010. - Випуск 26. - С. 143-150.
7. Степанюк А. В. Програма та методичні рекомендації навчального курсу „Біоетика” для студентів вищих педагогічних закладів освіти / А. В. Степанюк, О. С. Троцька, І. С. Назарко. - 2-ге вид., доповн. і переробл. - Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. - 40 с.
8. Троцька О.С. Удосконалення змісту підготовки майбутнього вчителя біології в контексті його еко(біо)етичного виховання / О. С. Троцька // Матеріали регіонального наук.-практ. семінару „Шляхи модернізації вищої освіти в контексті євроінтеграції”, 20-21 травня 2008 р. / За заг. ред. Г. В. Терещука - Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2008. - С. 145-146.
9. Троцька О. С. Етичне виховання школярів на засадах екологічної етики: теоретико-методологічний аспект / О. С. Троцька // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. „Методика викладання природничих дисциплін у вищій школі”, XV Каришинські читання, 29-30 травня 2008 р. / За заг. ред. проф. М. В. Гриньової - Полтава : Астроя, 2008. - С. 375-377.
10. Троцька О. С. Пропедевтика біо(еко)етичного виховання майбутніх лікарів у загальноосвітній школі / О. С. Троцька / Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. „Біоетика в системі охорони здоров'я і медичної освіти”, 26-27 березня 2009 р. - Львів: ЛНМУ імені Данила Галицького, 2009. - С. 521-523.
11. Троцька О. С. Екоетичне виховання як складова освіти сталого розвитку / О. С. Троцька // Зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. „Освіта для стійкого розвитку: формування готовності педагогічних кадрів”, 23-24 квітня 2009 р. - 2-ге вид., доповн. та переробл. - Тернопіль: Вид-во „Вектор”, 2009. - С. 59-60.
12. Троцька О.С. Екологічна етика: перспективи розвитку морального виховання / О. С. Троцька // Тези доповідей IV міжнар. наук.-практ. конф. „Управління в освіті” 23-24 квітня 2009 р. - Львів: Вид-во ДЦ МОНУ, 2009. - С. 235-236.
13. Степанюк А. В. Екологізація змісту біологічної освіти в умовах профільного навчання / А. В. Степанюк, О. С. Троцька // Матеріали всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. „Організація і впровадження профільної освіти в класах природничо-математичного напрямку навчання”, 22-25 лютого 2010 р.

[Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ndcsoippo.at.ua/forum/10-2-1>.

АНОТАЦІЇ

Троцька О. С. Етичне виховання старшокласників у процесі навчання біології. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук з спеціальності 13.00.02 - теорія та методика навчання (біологія). - Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2010.

У дисертації досліджено процес етичного виховання старшокласників у процесі навчання біології, проаналізовано теоретичні та практичні аспекти проблеми.

Розроблено модель етичного виховання старшокласників у процесі навчання біології, методологічними орієнтирами якої є: системний, синергетичний, аксіологічний, інформаційно-діяльнісний підходи, ідеї екоцентризму, екосистемології та екопсихології. Модель включає мету, результат, умови та взаємопов'язані компоненти: ціннісно-цільовий, змістовий, діяльнісно-комунікативний, діагностико-рефлексивний.

Виділено блоки інформації екоетичного спрямування, які доцільно фрагментарно включати до змісту програмового матеріалу з біології.

Сконструйовано систему завдань екоетичного спрямування для формування ціннісно-шанобливого ставлення учнів до природи. Визначено критерії, показники та рівні екоетичної вихованості старшокласників.

Експериментально перевірено ефективність моделі етичного виховання старшокласників у процесі навчання біології.

Ключові слова: етичне виховання, екологічна етика, модель етичного виховання старшокласників, система завдань.

Троцкая Е. С. Этическое воспитание старшеклассников в процессе обучения биологии. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 - теория и методика обучения (биология). - Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2010.

В диссертации исследовано процесс нравственного воспитания старшеклассников в процессе изучения биологии, проанализировано современное состояние теории и практики этического воспитания старшеклассников.

Расширено и усовершенствовано содержание понятий „экоэтическое воспитание”, „экоэтическая воспитанность”, путем их адаптации к учебно-воспитательному процессу по биологии в старшей школе. Определена сущность

процесса экоэтического воспитания, целью которого является „экоэтическая воспитанность” - отражение в сознании человека системы норм, правил и идеалов экологической этики, определяющие и регулирующие отношения людей к природе.

Изучение исследуемой проблемы дало возможность определить приоритетные пути усовершенствования экологического воспитания старшеклассников: переориентация содержания воспитания с учетом концепции экоцентризма; активизация процесса формирования ценностно-почтительного отношения к природе на основе осмысления положений экоэтики.

На основании обобщения теоретических и практических предпосылок разработано и обосновано модель этического воспитания учеников старшей школы в процессе обучения биологии, методологическими ориентирами которой являются: системный, синергетический, аксиологический, информационно-деятельностный подходы, а также идеи экоцентризма, экосистемологии и экопсихологии.

Данная модель включает цели, результат, условия, а также четыре компонента: ценностно-целевой, содержательный, деятельностно-коммуникативный, диагностико-рефлексивный.

Модель этического воспитания учеников старшей школы реализована в методике, которая является составляющей целостного учебно-воспитательного процесса по биологии и предусматривает ознакомление учеников, с доступной информацией экоэтического содержания, выполнение ими системы заданий экоэтического направления; отбор и внедрение в учебно-воспитательный процесс методов, которые способствуют формированию экологической воспитанности ученика (творческая терапия, ассоциация, художественная репрезентация естественных объектов, лабиализация, ритуализация экологической деятельности, метод страха, поручения и др.); привлечение школьников к оптимально возможным индивидуальным, групповым, коллективным формам природоохранной, природовоссоздаваемой работы; направленность стиля руководства и организации учебно-воспитательного процесса на создание ситуации успеха для каждого ученика.

Отобраны блоки экоэтической информации для выборочного включения в основное содержание программного материала по биологии (I блок - становление экологической этики как отдельного направления экологической науки, II блок - эволюция отношения человека к природе, III блок - сущность направлений экологической этики, IV блок - способы гармонизации взаимоотношений человека и природы, V блок - актуальные проблемы экологической этики).

Сконструировано систему заданий экоэтической направленности для формирования ценностно-почтительного отношения учащихся к природе. Разработанная система является целостной, иерархической, циклической и

состоит из двух блоков (первый включает задачи на усвоение информации экоэтического содержания, а второй - задания на формирование ценностно-почтительного отношения к природе), что соответственно содержат разные типы заданий (I тип - репродуктивные задания, II тип - реконструктивные задания, III тип - творческие задания, IV тип - задания на практическую деятельность, V тип - задания на рефлексии деятельности и самооценку). Сочетание данных блоков заданий позволяет реализовать единство обучения и воспитания на практике и повысить воспитательный потенциал школьного курса „Биология”.

В диссертации определены критерии (ценностный, когнитивный, деятельностный), показатели и уровни (низкий, средний, высокий) экоэтической воспитанности старшеклассников. Указанные критерии, показатели и уровни учитывали при опытно-экспериментальной работе.

Экспериментально проверена модель нравственного воспитания старшеклассников в процессе обучения биологии. Количественные и качественные результаты экспериментальной работы выявили положительную динамику уровней экоэтической воспитанности учеников.

Результаты проведенной экспериментальной работы подтвердили эффективность предложенной модели этического воспитания старшеклассников в процессе обучения биологии, если экологическое воспитание в процессе обучения биологии осуществлять на основе осмысления учебного материала через призму экологической этики и формирования ценностно-уважительного отношения к природе, что подтверждает гипотезу исследования.

Ключевые слова: этическое воспитание, экологическая этика, модель этического воспитания старшеклассников, система заданий.

Trotska O. S. Ethics education of senior students in the process of biology teaching. - Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Pedagogical Sciences Degree in speciality 13.00.02 - Theory and methods of teaching biology. - The National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov, Kyiv, 2010.

The dissertation research deals with the process of ethics education of senior students in the process of biology teaching. Theoretical problems and practical situations have been analyzed.

Ethics education model of high school students in the process of biology teaching has been developed. Methodological reference points of the model are: systemology, synergistic, information and activity, axiological, the ideas of ecocentrism, ecosystemology and ecopsychology.

This model includes the goal, results, conditions, value-based, content, activity and communicative, diagnostic-reflective components. There have been distinguished

the blocks of ecoethical information, which could be partly included to the content of program material in biology.

The system of ecoethical tasks which can be used for forming of deferential attitude of students to nature has been designed. Criteria, parameters and levels of ecoethical education have been defined.

The effectiveness of ethics education model of high school students in the process of biology has been experimentally proved.

Key words: ethics education, ecological ethics, model of ethics education of high school students, system of tasks.